



DR. SC. AMRA ŠAČIĆ BEĆA

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Franje Račkog 1
Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Franje Račkog 1
amra.sacic@ff.unsa.ba

Izvorni naučni rad / Original research article

UDK/UDC: 316.356.2:726.825 (497.6 Sarajevo) “ -00/+04 “

DOI: 10.65973/issn.3029-4843.2026.11.35

Primljen / Received: 22.12.2025.

Prihvaćen / Accepted: 25.12.2025.

RODNE ULOGE I PORODIČNI STATUS MAJKI I DJECE NA NADGROBNIM SPOMENICIMA SARAJEVSKOG PODRUČJA *

Apstrakt: Majke i djeca često ostaju na marginama historiografskih istraživanja antičkog perioda, uprkos njihovoj značajnoj ulozi u porodičnim i društvenim strukturama. Ovaj rad razmatra rodne uloge i porodični status majki i djece na primjeru sarajevske regije u rimskom periodu. U uvodnom dijelu analizirani su narativni izvori, prije svega tekst Diona Kasija, s posebnim fokusom na ulogu majki i djece tokom Velikog ilirskog ustanka, kroz primjere opsade Ardube i predaje Batonovog sina Skeve. Centralni dio rada zasniva se na analizi epigrafskih spomenika, prvenstveno nadgrobničkih natpisa, koji predstavljaju jedini tip epigrafskih izvora iz ove regije koji sadrže i tekstualne i vizuelne podatke o porodičnom životu. Posebna pažnja posvećena je reljefnim prikazima majki i djece sa spomenika pronađenih na području Ilidže i Hadžića, koji omogućavaju dublje razumijevanje porodičnih odnosa i društvenih vrijednosti u unutrašnjosti rimske Dalmacije. Rezultati istraživanja ukazuju na to da većina analiziranih spomenika pripada lokalnim elitama, uz izražen uticaj rimskih kulturnih obrazaca. Ipak, kao izuzetak izdvaja se stela veterana Tita Aurelija Saturnina i njegove supruge Aurelije Amurkijane, na kojoj su očuvani elementi autohtone tradicije. Rad također ispravlja raniju pogrešnu interpretaciju dekuriona Viktorina s natpisa iz Krivoglavaca kao djeteta. Metodološki, istraživanje se temelji na prosopografskoj metodi, uz multidisciplinarni pristup koji objedinjuje epigrafske, onomastičke i arheološke podatke.

* Ovaj rad se odnosi na rezultate istraživanja dobijene u okviru naučnoistraživačkog projekta „Žene i djeca u najstarijim razdobljima prošlosti Bosne i Hercegovine“, koji finansira Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke u okviru programa finansiranja naučno-istraživačkih i istraživačko-razvojnih projekata u Federaciji Bosne i Hercegovine u 2024. godini.

Ključne riječi: Sarajevo, epigrafija, sepulkralni spomenici, reljefi, majke, djeca, rodne uloge, porodični status, Rimsko Carstvo, rimska Dalmacija, panonski uticaj

Abstract: Mothers and children often remain on the margins of historiographical research on the ancient period, despite their important role in family and social structures. This paper examines the gender roles and familial status of mothers and children through the case study of the Sarajevo region in the Roman period. The introductory section analyses narrative sources, primarily the text of Cassius Dio, with particular emphasis on the role of mothers and children during the, The Great Illyrian Uprising focusing on the siege of Arduba and the surrender of Bato's son, Scaeva. The central part of the paper is based on the analysis of epigraphic monuments, above all funerary inscriptions as the only type of epigraphic evidence from this region that provides both textual and visual information on family life. Special attention is devoted to relief representations of mothers and children from monuments discovered in the areas of Ilidža and Hadžići, which allow for a deeper understanding of family relations and social values in the interior of Roman Dalmatia. The results of the research indicate that most of the monuments belonged to local elites and reflect a strong influence of Roman cultural models. Nevertheless, an important exception is the stele of the veteran Titus Aurelius Saturninus and his wife Aurelia Amuciana, on which elements of indigenous tradition are preserved. The paper also corrects a previous misinterpretation of the decurion Victorinus from the inscription found in Krivoglavci as a child. Methodologically, the study is primarily based on the prosopographical method and adopts a multidisciplinary approach combining epigraphic, onomastic, and archaeological data.

Keywords: Sarajevo, epigraphy, sepulchral monuments, reliefs, mothers, children, gender roles, family status, Roman Empire, Roman Dalmatia, Pannonian influence

Percepcija rimskih historiografa o ulozi i položaju žena i djece tokom osvajanja srednje i gornje Bosne

U kontekstu unutrašnjosti rimske Dalmacije, kojoj je pripadao i prostor današnjeg Sarajeva, antička literarna tradicija gotovo da ne bilježi prisustvo žena i djece. Podaci koje donose antički pisci tematski problematiziraju u najvećoj mjeri ratove koje je Rim vodio protiv autohtonog stanovništva. Izvori nam sporadično daju i određene podatke koji se odnose na etnografiju, topografiju i ekonomiju. Ako imamo u vidu da su vojno-političke teme jedini okvir kroz koji rimski pisci posmatraju ovaj prostor, ne treba čuditi što najstariji podatak o ženama i djeci s prostora srednje Bosne potiče iz opisa borbi iz Batonovog ustanka. Naime, rimski pisac Dion Kasije, opisujući pohod slavnog rimskog vojskovođe Germanika u posljednjoj godini ustanka, prikazao je detaljno opsadu Ardube.² To dobro utvrđeno mjesto koje je štitila rijeka

² Cass. Dio 56.15.1–2.

najčešće se locira na prostoru današnje srednje Bosne.³ U tom utvrđenju, pored domaćeg stanovništva, sklonili su se i deserteri koji su se sukobili s muškim dijelom stanovništva iz tog naselja. Zanimljivo je da su žene, umjesto svojih supruga, očeva, braće i drugih srodnika, odabrale stranu desertera koji nisu željeli *Ardubu* prepustiti Rimljanima. Dion jasno kaže da su žene zahtijevale slobodu i bile spremne pretrpjeti bilo kakvu sudbinu radije nego ropstvo. To su, sudeći prema istom izvoru, i dokazale. Nakon što su deserteri bili poraženi, a Germanik zauzeo *Ardubu*, one su se, kako nam Dion pripovijeda, „pograbivši djecu, bacale u plamen ili strmoglavljivale u rijeku“.⁴ Marić ovaj otpor ženskog dijela stanovništva *Ardube* tumači na način da je odvođenje u ropstvo značilo prisilno razaranje identiteta, gubitak doma, jezika, kulture i svih društvenih veza, dok je čin samoubistva često bio posljednja mogućnost da se izbjegne „društvena smrt“.⁵ S druge strane, sličan opis koji Apijan daje za stradanje japodskih žena kod *Metuluma* 35. godine p. n. e., Olujic tumači potpuno drugačije.⁶ Za Olujicu, to je nekritičko idealiziranje barbara, što je uobičajeno u grčkoj i rimskoj historiografiji, u kojoj se poraženi predočava kao žrtva vrijedna divljenja.⁷ Danas je teško u potpunosti povjerovati da je Dion izmislio događaj iz *Ardube*, jer je zarobljavanje u antičkom svijetu za žene i djecu često bilo strašnije i od same

³ Pitanje tačnog lociranja *Ardube* je u nauci još uvijek otvoreno. Autori poput Paškvalina i Bojanovskog *Ardubu* su locirali u Andetriju, odnosno u blizini teritorije Delmata (Bojanovski 1988, 52; Paškvalin 2000, 195). Imamović u svojoj studiji „Da li je rimska *Arduba* današnji Vranduk u Bosni?“ prihvata mišljenje Wilhelma Tomascheka koji je prvi smjestio *Ardubu* u Vranduk kraj Zenice (Imamović 1978a, 342–346). Lociranje *Ardube* dosta je često propitivano i u radovima Salmedina Mesihovića. Posljednji rad na tu temu objavio je 2024. godine. Riječ je o radu „*Arduba – Visoki grad?*“ u kojem detaljno analizira ranija mišljenja i naselje locira na prostoru današnjeg Visokog u srednjoj Bosni (Mesihović 2024, 20–24). Sudeći prema Dionovom tekstu, *Arduba* je bila gradinska utvrda, zaštićena sa svih strana. Dobrom fortifikacijskom položaju dodatno je doprinosilo i to što je naselje s tri strane zaštićeno tokom brze i velike rijeke. Opis koji je ostavio Dion najviše ukazuje na to da lokaciju *Ardube* treba tražiti u srednjem toku rijeke Bosne. Autori koji se referiraju na prostor u blizini teritorije Delmata smatraju da je Dionov narativ strogo hronološki koncipiran i da je *Arduba* jedna od tvrđava u koje su se sklonili Delmati i njihovi saveznici nakon poraza kod Andetrija (Gornji Muć kod Splita). Međutim, sačuvani Dionov tekst ne spominje da su branioci Andetrija pobjegli u neke tvrđave već kaže „da su većinu Rimljana pronašli kako se skrivaju u šumama i poubijali ih kao što bi to učinili sa zvijerima“ (Cass. Dio 56.14). Opisu *Ardube*, Dion je posvetio potpuno novo poglavlje koje hronološki ne mora nužno pratiti prethodno (Cass. Dio 56.15). S druge strane, ako kompariramo Dionov tekst s opisima rimskih operacija u posljednjoj godini rata, vidjet ćemo da Velej opisuje Dezidijate (i Piruste) kao gotovo nepobjedive zbog položaja njihovih uporišta (Vell. Pat. 2.115). Takav opis zasigurno odgovara *Ardubi*. Također, bilo bi nerealno očekivati da Dezidijati na svojoj matičnoj teritoriji nigdje nisu pružili organiziran otpor Rimljanima.

⁴ Cass. Dio 56.15.1–2.

⁵ Marić 2024, 50.

⁶ App. III.21. Za razliku od Apijana, Dion navodi da su branioci *Metuluma* ubijali svoje žene i djecu kako ih Rimljani ne bi zarobili (Cass. Dio 49.35).

⁷ Olujic 1999/2000, 62.

smrti.⁸ S druge strane, samožrtvovanje za slobodu žena kod *Ardube* i *Metuluma* pokazuje da je njihov društveni položaj bio takav da su u tom patrijarhalnom društvu smatrale kako gospodare vlastitim tijelom i životom.

Iz Batonovog ustanka imamo još jedan podatak koji se odnosi na položaj djece kod lokalnih elita s prostora srednje Bosne. Naime, u Dionovom opisu predaje Batona Dezdijskog važno mjesto zauzima podatak da je „Baton poslao Tiberiju svog sina Skevu, obećavši da će predati i sebe i svoje sljedbenike ako dobije oprost“.⁹ To nije ništa neobično, jer se uzimanje političkih talaca (*obsides*) u rimskoj diplomatiji tumačilo kao lojalnost (*fides*) Rimu. Simboličku važnost uzimanja taoca kao garancije mira vidimo u Cezarovom svjedočanstvu o Galskim ratovima (*Commentarii de Bello Gallico*). U spomenutom djelu, Cezar navodi da je on od nekih zajednica, kao što su Helvećani, Nervi, Briti i Germani, zahtijevao predaju talaca kao dokaz potpune pokornosti i garanciju budućeg mira. S druge strane, Belgi i Akvitanzi kao dokaz svoje lojalnosti i ozbiljnosti saveza, nude Cezaru da predaju taoce.¹⁰ Djeca lokalnih elita u Germaniji su i u periodu mira davana kao neka vrsta talaca Rimljanima i nazivali su se *socii*.¹¹ U slučaju Skeve postavlja se pitanje njegove životne dobi.

⁸ Iz Dionovog teksta ne možemo steći utisak da su lokalni muškarci pokazali empatiju za ovu žrtvu. S druge strane, Tacit u svojoj Germaniji (*De origine et situ Germanorum*) navodi da su Germani Rimljanima davali čvršću garanciju mira i savezništva ako kao taoce daju plemenite djevojke. Tacit doslovno kaže: „... u njima (Germanima) leži i razlog zašto smatraju da su ugovori i taoči čvršći (jači), ako se zahtijevaju i plemenite djevice.“ Stiče se utisak da su se Germani više bojali ropstva za svoje žene nego za sebe. Stoga je predaja plemenitih kćeri smatrana najvećom mogućom garancijom zbog poštovanja koje su Germani gajili prema svojim ženama (Tac. *Germ.* 8). U narativima koji se odnose na osvajanja unutrašnjosti Dalmacije detaljnih informacija o položaju žena u ratu nemamo.

⁹ Cass. Dio 56.16.

¹⁰ U spomenutom djelu, Cezar navodi da je od nekih zajednica, poput Helvećana, Nervija, Brita i Germana, zahtijevao predaju talaca kao dokaz potpune pokornosti i garanciju budućeg mira. S druge strane, Belgi i Akvintanci, kao dokaz svoje lojalnosti i ozbiljnosti saveza, nudili su Cezaru predaju talaca (Caes. *BGall.* 1.9; 1.28; 2.5; 2.15; 3.27; 5.20; 6.4). Koliko je za Rimljane bila važna predaja talaca koji su poticali iz elite, svjedoči i podatak s *Res Gestae Divi Augusti* da je „partski kralj Fraat (*Phraates*) poslao sve svoje sinove i unuke u Italiju, ne zato što je bio poražen u ratu već zato što je tražio prijateljstvo Rima, polažući svoju djecu kao zalog“ (*Res Gestae*, 32). Ovaj podatak donosi i Tacit (Tac. *Ann.* 2.1). Ovaj događaj se u historiografiji često koristi kako bi se pokazao Augustov diplomatski uspjeh, jer ih je August, umjesto da ih drži kao zarobljenike, odgajao i koristio kao buduće kandidate za partski tron lojalne Rimu (Hekster 2010, 51-52)

¹¹ Na osnovu Tacitovog svjedočenja pretpostavlja se da su i Arminije i njegov mlađi brat Flavus iz germanske zajednice *Cherusci* bili rimski taoči (Tac. *Ann.* 2.9-10). Međutim, njihov položaj u odnosu na Skevin bio je znatno drukčiji. Odnos ove dvojice germanskih vođa prema Rimu očituje se kroz pojam *socius* (saveznik, partner, drug). *Sociiji* su bili narodi ili pojedinci koji su s Rimom sklopili ugovor (*foedus*) kojim se obavezuju pružati vojnu pomoć u zamjenu za zaštitu i određene privilegije. U sukobu s Rimljanima 9. godine n. e., Arminije je predvodio Germane, dok je njegov brat Flavus izgubio oko ratujući na strani Rimljana. Iako nije tehnički bio „talac“ u strogom smislu predaje iz ugovora, Tacit koristi njihov sukob da prikaže kako se rimski uticaj može različito odraziti na dva mlada čovjeka koji potiču iz iste porodice (Wells 1999, 114-212).

U literaturi se pojavljuje podatak da je Skeva bio u mladalačkoj dobi.¹² Postoje i različita tumačenja njegove uloge, čak da je bio i pregovarač.¹³ Međutim, Dion jasno navodi da je Skeva bio talac, što je ekvivalentno poimanju taoca u kontekstu Cezarovih Galskih ratova. S druge strane, treba naglasiti da se pojam „mladalačka dob“ ne koristi isto danas i u rimsko doba. Rimljani tinejdžere nisu smatrali djecom, dok ih mi danas ubrajamo u tu kategoriju.¹⁴ Skeva je, iako prema rimskim standardima nije spadao u kategoriju djece (*infans*), vjerovatno bio vrlo mlad i prema našim današnjim shvatanjima još uvijek dijete. Također, ne znamo kako je autohtono stanovništvo srednje Bosne određivalo granice djetinjstva. U svakoj zajednici, pa tako i u dezidijatskoj, prelazak iz djetinjstva u odraslu dob bio je postepen proces, snažno uslovljen spolom, društvenim statusom, te geografskim i kulturnim okruženjem. Odluka da Baton kao taoca preda vlastitog sina imala je snažnu simboličku dimenziju, jer se kao roditelj, zarad općeg dobra zajednice, odrekao onoga što najviše voli. Iako danas ovaj Dionov navod može zvučati pomalo romantičarski, on ipak otkriva postojanje čvrstih porodičnih veza, kao i snažan osjećaj odgovornosti prema zajednici koji je nadilazio lični interes.

Kako su se Rimljani odnosili prema ženama i djeci poslije okončanja Batonog ustanka nije tema koja je previše zanimala rimske pisce. Međutim, postoji jedan podatak koji se odnosi na *Bellum Pannonicum*, rat koji je prethodio Batonovom ustanku i kada je teritorija Desidijata osvojena indirektno nam otkriva mogući scenario kako je tadašnji general, a kasniji car Tiberije kaznio zajednice koje su mu se usprotivile u *Bellum Pannonicum*.¹⁵ Naime, Dion navodi da je Tiberije, nakon što je pobijedio u tom ratu, domaćem stanovništvu nanio *mnoge nepravde* između kojih posebno ističe prodaju *muškaraca sposobnih za borbu u ropstvo*.¹⁶ Među tim robovima sigurno su se našli i dječaci tinejdžerske dobi iz dezidijatske zajednice koja je naseljavala prostor Sarajeva. Iako Dion nije precizirao koje su to nepravde, sigurno je riječ o vrlo okrutnom odnosu prema pokorenom stanovništvu, jer sam rimski pisac

¹² Mesihović 2018a, 88, fn. 4.

¹³ Mesihović 2018b, 156.

¹⁴ U svakodnevnom životu Rimljana, starost u godinama bila je manje važna od lokalno i individualno varirajućih pojmova punoljetnosti. Za dječake je prelazak u odraslu dob obično obilježavala ceremonija oblačenja toge *virilis*, koja se odvijala između 13. i 18. godine. Za djevojčice, kraj djetinjstva bio je povezan s brakom i rađanjem. Iako je zakonska dob za brak bila 12 godina, društvena punoljetnost zavisila je od puberteta, zaručničkog ugovora i braka, te se mogla ostvariti od ranog do kasnog tinejdžerskog doba (Laes, Vuolanto 2017, 5-6). S druge strane, prema Konvenciji o pravima djeteta (UN, 1989.), danas je dijete svaka osoba mlađa od 18 godina, osim ako se prema zakonima pojedine države punoljetnost ne stiče ranije (Član 1. Konvencije o pravima djeteta). (Izvor: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>)

¹⁵ Nova istraživanja pokazuju da je prostor sarajevske regije osvojen u *Bellum Pannonicum* (12-11. god. p. n. e), a ne Oktavijovoj kampanji (35-33. god. p. n. e), kako se ranije smatralo (Domić Kunić 2006, 100; Džino 2010, 113-114; Džino, Domić Kunić 2013, 157; Šaćić Beća, Veletovac 2019, 34-35).

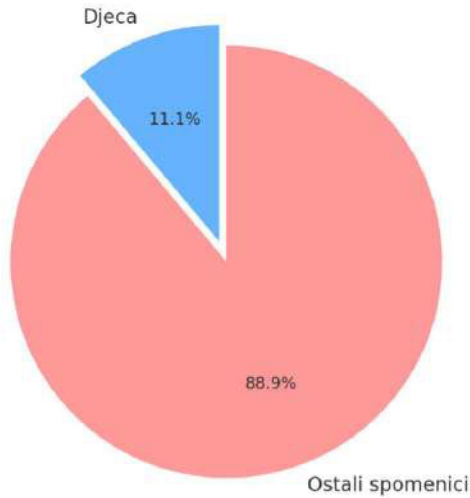
¹⁶ Cass. Dio 54.31.3.

to vidi kao veliku nepravdu. Na osnovu svjedočanstava iz drugih provincija znamo da je rimsko osvajanje imalo izrazito nasilne posljedice za žene i djecu pokorenih zajednica. Madden navodi da su djeca bila izložena prijetnji ili primjeni fizičkog nasilja, uključujući seksualno zlostavljanje, koje rimski vojnici koriste kao oružje rata i sredstvo potpunog potčinjavanja neprijatelja. U ikonografiji osvajanja, poput prizora na trijumfalni stubovima Trajana i Marka Aurelija, djeca se prikazuju kako se grčevito drže za roditelje, bivaju odvajana od majki ili predavana rimskim vojnicima, dok pokorene žene pokazuju jasne znakove seksualnog nasilja, čemu djeca nerijetko prisustvuju kao prisilni svjedoci. Nakon zarobljavanja, djeca automatski prelaze u status robova i postaju roba izložena prodaji, radu i seksualnoj eksploataciji, pri čemu su posebno cijenjeni „lijepi“ dječaci koji su se mogli prodati po visokoj cijeni. Žene, s druge strane, u vizuelnim prikazima nose obilježja ratnog silovanja, npr. razderanu odjeću, razotkrivena tijela i gestikulaciju straha, što ukazuje na to da je seksualno nasilje bilo normalizirana komponenta rimskog ratovanja i instrument razaranja društvenih veza pokorenih naroda.¹⁷ Narativni izvori, nažalost, osim aluzija ne daju nikakve historijske podatke izvan vojnog narativa. S druge strane, u kasnijem periodu, zahvaljući epigrafskim spomenicima saznajem puno više o porodičnom životu i drugim aspektima svakodnevice žena koje su u antičkom periodu naseljavale prostor današnje Bosne i Hercegovine.

Prikazi i spomen djece i majki na sepulkralnim spomenicima sarajevske regije

Na području sarajevske regije do sada je otkriveno ukupno osamanaest epigrafskih spomenika, od čega je sedam sepulkralnog karaktera. Na samo dva spomenika imamo spominjanje i prikaz djece. To znači da se djeca spominju na samo 11% spomenika (grafikon 1). Također, na jednom spomeniku imamo spominjanje sina, ali nije sačuvan broj godina pokojnika. Iako je riječ o malom uzorku, ipak kroz analizu možemo doći do određenih zaključaka koji nam govore o položaju djece koja su živjela na prostoru današnjeg Sarajeva u prvim stoljećima nove ere.

¹⁷ Madden 2024, 153-155.



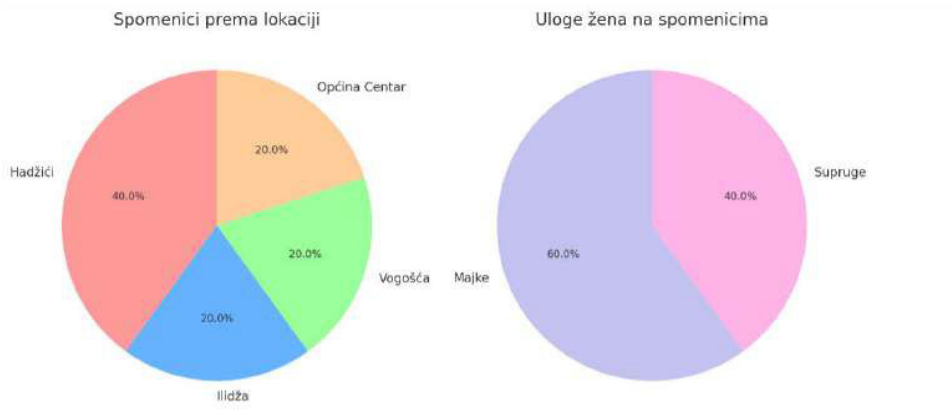
Grafikon 1: Udio djece u ukupnom broju epigrafskih spomenika sarajevske regije

Moderne procjene ukazuju na to da je stopa smrtnosti djece u rimskom periodu u prvoj godini života između 20% i 40%. Ne znamo da li su u unutrašnjosti Dalmacije, daleko od velikih urbanih centara Salone i Narone, djeca prolazila kroz obred *dies lustricus*. To je ceremonija na kojoj se dojenčetu davalo ime i postojala su određena pravila prema kojima su djevojčice dobijale kognomen osmog dana od rođenja, a dječaci devetog.¹⁸ U kontekstu spominjanja djece na spomenicima, trebamo razdvojiti formalno i privatno žalovanje. Informacije koje nalazimo u tekstovima grčko-rimskih pisaca uglavnom se odnose na gornje slojeve društva koji bi trebali slijediti neka filozofska načela i ne pokazivati emocije.¹⁹ Nasuprot tome, epitafi i prikazi na epigrafskim spomenicima, uključujući i dva spomenika iz sarajevske regije, pokazuju da roditelji nisu skrivali emocije za umrlim potomcima. Oba spomenika na kojima imamo prikaz djece potiču iz drugog ili trećeg stoljeća. Jedan spomenik pronađen je na Ilidži, a drugi u Ilijašu.

¹⁸ Carroll 2018, 155, 157.

¹⁹ Cvijetić 2024, 15.

Žene se spominju na ukupno 5 spomenika, i to na dva spomenika pronađena na području današnje općine Hadžići i po jedan na Ilidži, Vogošći i općini Centar.²⁰ Na tri spomenika spominju se žene u kontekstu majčinstva, a na dva samo kao supruge (grafikon 2 i grafikon 3).



Grafikon 2: Distribucija spomenika u savremenim općinama na kojima se spominju žene

Grafikon 3: Udio majki na spomenicima na kojima se spominju žene

Majka i djevojčica na rimskom spomeniku s Ilidže – ikonografija i identiteti

Na spomeniku koji je pronađen sedamdestih godina prošlog stoljeća na Ilidži, uklesan je reljefni portret tročlane porodice (slika 1). Svi članovi ove porodice prikazani su s tipičnim rimskim izgledom. Majka nosi frizuru u obliku dinje, poznatu kao „melonen“ ili tip dinje.²¹ Melonen frizura bila je uobičajena krajem drugog i početkom trećeg stoljeća. Tu frizuru proslavila je carica Plautila (*Publia Fulvia Plautilla*), supruga cara Karakale i kći pretorijanskog prefekta i bliskog prijatelja cara Septimija Severa Plautijana.²² I drugi elementi majčine odjeće su tipični rimski. Njena odjevna kombinacija sastoji se od pojasne tunike i plašta, a od nakita ima ogrlicu i naušnice. Otac je, pak, predstavljen po rimskom uzoru s bradom, u tunici s rukavima i

²⁰ Podaci su prikupljeni na osnovu digitalnih baza *Epigraphische Datenbank Heidelberg*, *Epigraphische Datenbank Clauss-Slaby*, *Trismegistos Texts* i *Ubi Erat Lupa*. Važno je naglasiti da od 2006. godine na području sarajevske regije nije pronađen nijedan epigrafski spomenik, tako da su svi poznati spomenici dostupni u digitalnim bazama.

²¹ AE 1980, 0694 = AE 2004, 1110 = EHD008664 = EDCS-08900524 = TM 181828 = LUPA 24063.

²² U Saloni, prijestonici provincije Dalmacije, sačuvane su dvije mramorne ženske glave koje prema karakterističnoj frizuri, te fizionomiji lica po svojoj prilici upućuju na prikaz carice Plautile. Jedna od te dvije ženske glave je tzv. Salonitanka. To je jedan od najpoznatiji prikaza Rimljanki u cijeloj našoj regiji (Jadrić-Kučan 2021, 490-492). Frizura tipa melonen javlja se također i na nadgrobnim spomenicima u Panoniji (Migotti *et al.* 2018, 124).

plaštu. Ipak, najzanimljiviji prikaz na ovom spomeniku jeste prikaz djevojčice koja drži neki predmet. Takvi prikazi su u unutrašnjosti rimske Dalmacije dosta rijetki. Imamović predmet u djevojčicinoj ruci opisuje kao ptičicu, što bi prema njegovom mišljenju simboliziralo izraz nježnosti i znak preranog rastanka od života.²³ Takvo tumačenje je opravdano, jer je u pitanju čest motiv na dječijim nadgrobnim spomenicima iz rimskog perioda. Također, ptice su bile čest kućni ljubimac djece iz viših slojeva društva i podjednako se pojavljuju na spomenicima dječaka i djevojčica.²⁴ Po svemu sudeći, na ovom spomeniku ptica simbolizira nježnost, mladost i nevinost umrle djevojčice koja se zvala Vivia. To što Vivia drži pticu u ruci može označavati i prirodnu vezu djeteta s igrom i životinjama. Na osnovu sačuvanog teksta znamo da je Vivia umrla kada je imala samo 4 godine.

Zbog različitih rekonstrukcija teksta spomenika, Vivia se negdje označava kao nomen, a negdje kao kognomen.²⁵ Zanimljivo je da se ime *Vivia*, bilo kao ženski nomen ili kognomen, s izuzetkom jednog primjera iz balkanskih provincija, primarno javlja upravo na području rimske Dalmacije.²⁶ Muška verzija imena je *Vivius*, za koje Alföldy kaže da je često u Italiji i u zapadnim provincijama, dok je u Dalmaciji izuzetno često u kasnom carstvu.²⁷ Po svemu sudeći, djevojčičin *nomen gentile* bio je *Aelia*, a kognomen Vivia.²⁸ To se može zaključiti na osnovu očevog nomena, jer djeca nasljeđuju *nomen gentile* svoga oca. U kontekstu današnjeg vremena, zanimljivo je napomenuti da bi Vivia, da je dočekala dob za udaju i nakon sklapanja braka zadržala očev *nomen gentile*, jer žene po rimskim zakonima nisu uzimale porodično ime muža.

Zbog klesarskih grešaka koje se javljaju na ovom spomeniku, u literaturi imamo različita čitanja epitafa s Iliđe. Najstarija rekonstrukcija je E. Imamovića iz 1978. godine.²⁹ U saradnji s italijanskim epigrafičarem, G. Barbierijem, Imamović je konstruirao tekst na sljedeći način:

²³ Imamović 1978b, 129.

²⁴ Mander 2012, 37.

²⁵ Škegro 1997, 102; Škegro 2003, 148; Šačić Beća 2020, 233.

²⁶ Pored ovog natpisa s Iliđe, ime *Vivia* javlja se na četiri spomenika iz Hrvatske, i to natpisima iz Narone (CIL 03, 01860 = CIL 03, 08426 = EHD051078 = EDCS-26600643 = TM 184205 = lupa 24180), Salone (CIL 03, 14291, 1 = EHD 061694; CIL 03, 09421 = EHD 063148) i Ekuma (*Aequum*: CIL 03, 09780 = EHD 061936). Kada su balkanske provincije u pitanju, ime se javlja i na jednom natpisu iz Gornje Mezije (CIL 03, 06233 = CIL 03, 07598. (B) = HD 042837), te jednom natpisu iz Rima (CIL 06, 10281 = EHD 031627).

²⁷ Alföldy 1969, 139.

²⁸ Ovo je jedini natpis iz Dalmacije na kojem se Vivia pojavljuje kao kognomen, ali nije usamljen slučaj. Na natpisu iz Rumunije također imamo isti primjer (*D(is) M(anibus) // Fl(avius) Victor b(ene)f(iciarius) sem(estris) / stip(endiorum) XXIII vivus sibi f(ecit) / et Flaviae Viviae f(iliae) et Iul(iae) / Longinae coniugi et Flaviis / V[er]jo et Valerio et Vitali f(iliis) b(ene) m(erentibus)*) (CIL 03, 06233 = CIL 03, 07598. (B) = HD 042837).

²⁹ Imamović 1978b, 127.

D(is) M(anibus) / A(ulo) Celso c(oniugi) / b(ene) m(erenti) con quo (=um)n / vixit an(nis) XXXII 5/et Viviae f(i)l(iae) / ob(itae) (?) an(norum) IIII Ulp(i)/a Successa / et sibi viv(a)e p(osuit).

Ante Škegro ponudio je nešto drugačije čitanje, posebno šestog reda, u kojem je umjesto broja četiri pročitao broj pedeset i četiri.³⁰ Škegrina rekonstrukcija testa koja se navodi i u digitalnim bazama je sljedeća:

D(is) M(anibus) // Ael(io) Celso c(oniugi) / be(ne) me(renti) con quo / vixit an(nos) XXXII 5/ et Viviae [--]L(?)[--] / def(unctae) an(norum) LIII Ulp(i)/a Successa / et sibi viv(a)e p(osuit).

Međutim, ako posmatramo reljefni prikaz na spomeniku, jasno je da Vivia ne može imati 54 godine, već je riječ o četverogodišnjoj djevojčici. Na spomeniku se pojavljuje nepotrebno riječ *con*, što je rezultat klesarske greške, dok je kod obje rekonstrukcije izostavljeno čitanje treće riječi u drugom redu, koja je bila *Aeliae* u dativu, pa bi rekonstrukcija teksta bila:

D(is) M(anibus) // Ael(io) Celso c(oniugi) / be(ne) me(renti) {con} quo / vixit an(nos) XXXII 5/ et Viviae [A]E[L](ae) [f](iliae)/ def(unctae) an(norum) IIII Ulp(i)/a Successa / et sibi viv(a)e p(osuit).³¹

U trenutku podizanja ovog spomenika, majka je još uvijek bila živa, te je vjerovatno ostala relativno mlada udovica. Ime muža navedeno je prvo, možda iz dva razloga: moguće je da je on umro prije djevojčice Vivije, ali je jednako vjerovatno da je naveden prvi kao *pater familias*. Zanimljivo je da se uz muža pojavljuje izraz *bene merenti* („dobro zasluženom“), dok za djevojčicu nema nikakvog epiteta tipičnog za rimske epitafe. To može biti povezano s klesarom, koji vjerovatno nije imao dovoljno prostora na natpisnom polju, a sudeći prema brojnim greškama u natpisu, nije bio naročito vješt u svom zanatu. Način na koji je prikazana djevojčica jasno odražava majčinu tugu za njenim gubitkom, te sugerira da je u svojoj maloj porodici bila iskreno voljena. Starost majke, na osnovu spomenika, nije moguće procijeniti. Spomenik je mogla podići i u kasnijoj životnoj dobi, dok je na reljefu mogla biti prikazana kao mlada žena, kakva je bila u vrijeme braka. Prema onomastici, može se zaključiti da su ženini preci dobili rimsko građanstvo ranije od predaka njenog muža. Majka Sukcesa (*Succesa*) nosi Ulpijevski nomen, koji potiče od cara Trajana (98–117), dok njen suprug ima nomen *Aelius* koji potiče od cara Hadrijana (117–138). Zahvaljujući natpisu iz Krivoglavaca, znamo da su lokalne elite na prostoru sarajevske regije rimsko građanstvo počele dobijati u periodu Trajanove i Hadrijanove vladavine.³² Spomenik ove porodice ne odaje nikakve informacije o čuvanju bilo kakvih predrimskih tradicija. Njihov identitet je u potpunosti usklađen s rimskim obrascima. Ovaj spomenik je odličan primjer na kojem vidimo sepulkralni prikaz porodičnog života u unutrašnjosti jedne rimske provincije. Važno je istaknuti da se ne prepoznaje nikakva segregacija u kontekstu spola ili dobi umrle djevojčice.

³⁰ Škegro 1997, 102; Škegro 2003, 148.

³¹ Detaljno o klesarskim greškama i reviziji čitanja ovog natpisa, više: Šaćić Beća 2020, 232–233.

³² AE 2006, 01022 = EHD055436 = EDCS-44200213 = TM 217708; LUPA; Mesihović 2008, 35; Mesihović 2011, 112.



Slika 1: Stela s Ilidže s prikazom djevojčice Vivije i njenih roditelja
© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, foto: Ortolf Harl 2019.

Žene i djeca rimskih veterana naseljenih u sarajevskoj regiji

Zahvaljući urbanom razvoju naselja na Ilidži i plodnom sarajevskom polju, ovaj prostor je postao zanimljiv i rimskim veteranima. Neki autori smatraju da su ti veterani naseljeni planskim naseljavanjem (*deductio*), dok drugi misle da je riječ o povratku islužjenih rimskih vojnika u svoj zavičaj.³³ Bez obzira na to da li je riječ o planskom naseljavanju ili nostalgiji za rodnim krajem, veteranima je zasigurno i blizina termalnih izvora na Ilidži bila važan razlog da odaberu upravo ovaj dio rimske Dalmacije. Topla sumporna vrela pružala su im mogućnost da se, nakon decenija provedenih u vojnoj službi, napokon posvete oporavku i dostojanstvenoj rehabilitaciji. Na prostoru sarajevske regije pronađena su tri spomenika koja se povezuju s veteranima.

Spomenik iz Švrakinog Sela je votivnog karaktera i ne odaje nikakve informacije o porodici veterana Tita Aurelija Maksima (*Titus Aurelius Maximus*).³⁴ Za razliku od spomenika iz Švrakinog Sela, na nadgrobnoj steli iz Pazarića se ni u jednom dijelu teksta ne spominje riječ veteran (slika 2), ali metodom komparacije Bojanovski je došao do zaključka da je u pitanju natpis veterana. Na natpisnom polju ovog spomenika uklesan je sljedeći tekst:

³³ Bojanovski 1988, 150; Ferjančić 2002, 180.

³⁴ CIL 03, 02766a (p 1035, 2256) = CIL 03, 08374 = ILJug III, 01581 = EHD051057 = EDCS-28300093 = TM 184195 = LUPA 30476.

*D(is) M(anibus) // T(itus) Aur(elius) Saturninus / Aur(eliae) Amurcian(a)e / coniugi pientis⁵/simae bene mere/nti et sibi vi/vus memori/am posuit q(uae) / vixit an(nos) XXVIII / m(enses) IIII.*³⁵

Ovaj spomenik podigao je Tit Aurelije Saturnin (*Titus Aurelius Saturninus*) svojoj supruzi Aureliji Amurkijani (*Aurelia Amurciana*), koja je umrla sa samo 29 godina i četiri mjeseca. Navođenje mjeseci može se tumačiti kao želja da se naglasi da je neko prerano umro.³⁶ Žaljenje za suprugom Saturnin izražava i s epitetima *pientissima* i *bene merenti*. Ovaj spomenik ima izuzetno zanimljiv reljefni prikaz pokojnice i njenog supruga (slika 3). Muž je prikazan u tipičnoj rimskoj odjeći, odnosno u tunici dugih rukava (*tunica manicata*), preko koje je prebačen kaput (*sagum*) s dugim resama i pričvršćen na desnom ramenu.³⁷ Međutim, kod žene se prepoznaju autohtoni elementi u odijevanju (slika 4).

Žena na spomeniku iz Pazarića prikazana je u tunici s okruglim izrezom, koja je zavezana uskim pojasom visoko ispod grudi. Ispod pojasa vidljivi su nabori odjevnog predmeta. Na desnom ramenu vidljivi su široki nabori plašta.³⁸ Košulja je prikazana sa zakopčanim okovratnikom. Autohtoni elementi mogu se vidjeti u prikazu frizure, marame i nakita. Naime, glava joj je djelimično pokrivena velom koji pada preko ramena. Kosa joj je podjeljena na razdjeljak i vjerovatno pokupljena. Takve primjere imamo u gornjem toku rijeke Neretve, Podrinju i Glamočkom polju i povezuju se s predrimskom tradicijom.³⁹ Nošenje duge marame, odnosno vela, u unutrašnjosti Dalmacije zasigurno predstavlja predrimsku tradiciju, jer je autohtono stanovništvo i u ikonografiji tako predstavljalo svoje božice.⁴⁰ Također, autohtono stanovništvo Panonije nosilo je marame, ali na nešto drugačiji način.⁴¹ Međutim, Amurkijana, čiji je spomenik pronađen u Pazariću, prikazana je kao tipična lokalna žena iz unutrašnjosti Dalmacije. U ušima nosi naušnice, a oko vrata masivnu ogrlicu s privjeskom u obliku bršljana.

Na desnom ramenu žena ima fibulu u obliku sidra na kojoj vise lančići na kraju kojih se nalaze privjesci u obliku bršljana.⁴² Sidraste fibule su izraz lokalnih, predrimskih tradicija stanovništva u balkanskim provincijama.⁴³ Na prostoru sarajevske regije one su i arheološki potvrđene. Tri primjerka tih fibula različitih varijanti

³⁵ CIL 03, 13863 = ILJug III, 01580 = EHD 054639 = EDCS-31900238 = TM 184745 = LUPA 23771.

³⁶ Carroll 2018, 157.

³⁷ Lozić 2021, 165.

³⁸ Paškvalin 2012, 94; Lozić 2021, 165.

³⁹ Čremošnik 1963, 114.

⁴⁰ Božica prirode (koju literatura naziva Dijanom), čiji su kulturni spomenici pronađeni u okolini Glamoča, također ima veo na glavi (Čremošnik 1963, 110; Imamović 1977, 65, 89; Perinić 2016, 26,91; LUPA 30005; LUPA 30004). Riječ je o autohtonom božanstvu. Ta boginja nosi veo kao što su ga nosile i ilirske žene dok Artemida nosi dugi hiton kao što su ga nosile i Grkinje.

⁴¹ Migotti *et al.* 2018, 161-162.

⁴² Paškvalin 2012, 94.

⁴³ Čremošnik 1963, 120; Csontos 1997/98, 159; Ivčević 2002, 237-238; Busuladžić 2010, 83.

pronađena su na Ilidži, Debelom Brdu i dvorištu Zemaljskog muzeja.⁴⁴ Najviše spomenika s prikazom žena koje na ramenu nose sidrastu fibulu s lancima na kojima je pričvršćen ukras u obliku bršljana pronađeno je u dolini Drine i okolini Konjica.⁴⁵ Neki naučnici smatraju da se taj lokalni način nošenja fibula proširio iz doline Drine na susjedne oblasti.⁴⁶ Također, u vezi s ovim nakitom, treba spomenuti i tezu da je izvorno ovaj nakit nastao u lokalnim radionicama Donje Panonije u kojoj su zanatlije na osnovu uzora iz drugih provincija počele praviti takav nakit pošto u istočnoj Panoniji također susrećemo pločaste fibule koje se nose na ramenima i često su ukrašene privjescima od lista bršljana koji vise odozdo.⁴⁷ U slučaju primjeraka sidrasto oblikovanih fibula s lancima i ukrasom u obliku lista bršljana, možemo pretpostaviti da je ovdje jasno vidljiv panonski uticaj. Zanatlije koje su izrađivale fibule kombinirale su tip sidrasto oblikovane fibule karakteristične za Dalmaciju s dodavanjem privjesaka, što je praksa preuzeta iz Panonije. Ovaj kulturološki fenomen svjedoči o sporom prihvatanju rimske kulture i autohtone tradicije kod ženskog dijela populacije, jer nemamo ovakvih primjera na muškim portretima.⁴⁸ Žena sa spomenika iz Pazarića nosi još jedan dio nakita koji se povezuje s autohtonom kulturom. Naime, ona ima lančić na kojem je privjesak s ovalnim brošom od kojeg ide lančić s manjim privjeskom u obliku bršljana.⁴⁹ Ovi ukrasni broševi javljaju se na spomenicima na nekadašnjoj dezidijatskoj teritoriji.⁵⁰ Ti broševi simboliziraju čuvanje autohtone tradicije.

Pored nakita, spomenik iz Pazarića nam i kroz onomastiku otkriva jaku potrebu lokalnog stanovništva za čuvanjem autohtonog identiteta. Važno je podvući da je do sada ime *Amurciana* sačuvano samo na ovom natpisu.⁵¹ Po svemu sudeći, ri-

⁴⁴ Busuladžić 2010, 188, 189, 191.

⁴⁵ Čremošnik 1963, 117.

⁴⁶ Popović 2013, 552.

⁴⁷ Popović 2013, 552; Rothe 2012, 214.

⁴⁸ Naučnici ukazuju na mogućnost da su i muškarci nosili ovakav nakit. Na jednom fragmentu spomenika iz Komina kod Pljevlja može se uočiti da je pokojnik nosio fibulu s lancima (Cermanović-Kuzmanović 1998, 32; Popović 2010, 104–105). Međutim, ovaj muškarac nosi koljenastu fibulu s lancima, ali nema dokaza da su na lancima visjeli bilo kakvi ukrasi. Također, ovaj prikaz više odgovara panonskom nego dalmatinskom načinu izrade fibula u principatu.

⁴⁹ U domaćoj literaturi za ovu vrstu broševa koristi se francuski izraz *agrafê* (Čremošnik 1963, 120). Na engleskom jeziku koristi se izraz *disc brooches* (Rothe 2012, 195–197).

⁵⁰ Na jednom sepulkralnom spomeniku iz Gromiljaka kod Kiseljaka sačuvan je prikaz žene koja nosi lanac, a na njemu je ovalni ukras, ovalni broš iz od kojeg ide lančić (Paškvalin 2012, 96, Lozić 2021, 180). Za razliku od spomenika iz Pazarića, na tom lančiću ne visi privjesak u obliku bršljana već je riječ o privjesku u obliku loptice. U Zenici je nađen fragment spomenika na kojem također možemo vidjeti slične ukrase kao na spomeniku iz Pazarića (Čremošnik 1963, 116; LUPA 30495). Žena na spomeniku iz Pazarića na glavi nosi ukras sličan ukrasu jedne djevojčice sa spomenika iz Zenice (Paškvalin 2012, 94).

⁵¹ Alföldy 1969, 148; OPEL I, 51. Paškvalin smatra da je ovo keltsko ime (Paškvalin 2012, 116). Međutim, ovo ime se ne pojavljuje niti na jednom natpisu u keltskim ili bilo kojim drugim provincijama, stoga je opravdano povezati ga s autohtonom onomastikom.

ječ je o imenu karakterističnom za dezidijatsku zajednicu koja je naseljavala sarajevsku regiju. Ako sagledamo sve autohtone elemente prisutne na spomeniku iz Pazarića, možemo zaključiti da se radi o epigrafskom spomeniku koji nam najviše otkriva o kulturi autohtonog stanovništva koje je živjelo na prostoru sarajevske regije u rimsko doba. I ovdje, kao i u drugim dijelovima rimske Dalmacije, žene su duže očuvale izvornu, predrimsku kulturu i tradiciju. *Amurciana* je jedino autohtono ime koje imamo sačuvano na epigrafskim spomenicima sarajevske regije, sva ostala imena su tipična rimska. Također, ovo je jedni spomenik na kojem imamo i prikaz autohtone odjeće.



Slika 2. Natpisno polje spomenika iz Pazarića
© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, foto: Ortolf Harl 2019.



Slika 3. Stela veterana Tita Aurelija Saturnina i njegove supruge Aurelije Amurkijane
© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, foto: Ortolf Harl 2019.



Slika 4. Spomenik iz Pazarića sa ženskom autohtonom odjećom
 © Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, foto: Ortolf Harl 2019.

Treći spomenik rimskog veterana pronađen je u Gradcu na rijeci Zujevini, između Blažuja i Pazarića (općina Hadžići) (slika 5).⁵² Ovaj spomenik se značajno razlikuje od spomenika Tita Aurelija Saturnina i Aurelije Amurkijane. Najprije, na ovom spomeniku jasno je navedeno da je riječ o rimskom veteranu iz legije *VIII Augustae*, dok za natpis iz Pazarića ipak nemamo sigurnu potvrdu da je u pitanju natpis veterana. Ono što je posebno važno je to da na ovom spomeniku, pored bračnog para, imamo portret i spomen djece (slika 7).

Tekst natpisa uklesan je u 10 redova s određenim klesarskim greškama, što nije rijedak slučaj u sarajevskoj regiji.⁵³ Natpis je sljedeći:

D(is) M(anibus) // Aurel(ius) Super vete//-ranus ex leg(ione) VIII Aug(usta) /
 memoriam sibi 5/ viv(u)s et Ver(a)e con/-iugi Maximinae / et Victorino fili(i)s /
 nostris filia<e>{m}/ d<e>{f}functa<e>{m} vi/-xit annos XXVIII.⁵⁴

Sve osobe prikazane na spomeniku obučene su uglavnom po rimskom uzoru. Eventualno, jedini autohtoni element je prikaz fibule u obliku sidra kod oca.⁵⁵ Por-

⁵² Mesihović 2008, 38.

⁵³ Nedavna analiza tekstova pronađenih na prostoru sarajevske regije pokazala je da više od 17% spomenika ima klesarske greške (Šačić Beća 2020, 234.)

⁵⁴ CIL 03, 08375 = CIL 03, 12749. (B) = EHD 051053 = EDCS-31400640 = TM 184192 = LUPA 23384. Čitanje je navedeno prema Šačić Beća 2020, 227.

⁵⁵ Paškvalin 2012, 66.

tret majke Vere (*Vera*) na spomeniku nalazi se na lijevoj strani. Lice joj je detaljno prikazano, s krupnim očima i naglašenim jagodičnim kostima. Majčina kosa straga je uvijena prema gore u obliku širokog snopa i visoko svezana na tjemenu tako da formira visoku rolu, te prekriva gornju polovicu ušiju. Ona nosi tuniku s okruglim izrezom na kojem se uočava uska ogrlica. Preko tunike nosi plašt. Prikazana je tako da joj se lijevo rame ne vidi, jer je ispod ramena njenog supruga. Ispred nje stoji muško dijete, odnosno njen sin koji je obučen u tuniku i plašt kao njegov otac. Dječakov kognomen je Viktorin. Veteran Aurelije Super prikazan je s kratkom kosom, velikim bademastim očima i uskim nosom.⁵⁶ Ispred očevog portreta prikazana je djevojčica koja ima frizuru „melonen“ ili tip dinje, identičan kao na prikazu Ulpije Sukcese s natpisa pronađenog na Ilidži. Kod djevojčice Maksimine (*Maximina*) se na ramenu vidi fibula. Također, na prsima se vidi okrugli predmet koji podsjeća na lančić s ovalnim privjeskom kakav nosi Amurkijana s natpisa iz Pazarića.

Tekst spomenika ne podudara se s ikonografskom predstavom osoba kojima je spomenik namijenjen. Iz teksta saznajemo da je Aurelije Super veteran legije *VIII Augustae* dok je bio živ sebi, Veri supruzi, zajedničkoj djeci Maksimini i Viktorinu podigao spomenik. Potom, na kraju natpisa spominje se da je kći umrla s 28 godina.⁵⁷ Međutim, oba potomka ovog bračnog para na reljefu prikazana su u dječijoj dobi. Postavlja se pitanje zašto je odrasla žena predstavljena kao djevojčica, što u rimskoj ikonografiji nije uobičajeno? Možemo pretpostaviti da je spomenik isklesan dok su Maksimina i Viktorin bili živi i u dječijoj dobi. Istraživanja su pokazala da su prikazi cijele porodice, uključujući i djecu, koja su još živa, karakteristika natpisa vojnih lica iz Panonije. Na takvim reljefima djeca su korištena kao dio socijalne kontekstualizacije odraslih.⁵⁸ Spomen Maksiminine smrti vjerovatno su dali uklesati naknadno na spomenik. Zato je i redosljed navoda u tekstu dosta neuobičajen.

Prikaz porodice sa spomenika iz Hadžića na kojem je žena prikazana s lijeve strane, muškarac s desne strane i red djece ispred nije rijetka pojava na nadgrobnim spomenicima dunavskih provincija. Mander kaže da veoma podsjeća na poznati oslikani tondo Septimija Severa i njegove porodice, koji se danas nalazi u *Staatliche Museen* u Berlinu (slika 6).⁵⁹

⁵⁶ Paškvalin 2012, 66; Lozić 2021, 164.

⁵⁷ U trenutku podizanja spomenika samo je kći Maksimina bila mrtva. Redosljed natpisa je neobičan, jer se ime pokojnice spominje zajedno s imenom živog sina, a tek se kasnije navodi da je kći umrla (Šaćić Beća 2020, 227). Zbog toga su se pojavila pogrešna tumačenja da je bračni par imao petero djece i da se podatak o umrloj kćeri odnosi na neku drugu, a ne na Maksiminu (Mesihović 2011, 116).

⁵⁸ Mander 2013, 85.

⁵⁹ Mander 2013, 85.



Slika 5. Nadgrobnna stela veterana Aurelija Supera iz Pazarića

© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, foto: Ortolf Harl 2019 März



Slika 6. Portret porodice Slike Septimija Severa iz *Altes Museum* – Berlin (javna domena)

<https://sh.wikipedia.org/wiki/>

Datoteka:

Portrait_of_family_of_Septimius_Severus_-_Altes_Museum_-_Berlin_-_Germany_2017.jpg



Slika 7. Porodični portret na steli iz Hadžića



Slika 8. Natpisno polje stele iz Hadžića

© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, foto: Ortolf Harl 2019.

Stela porodice veterana Aurelija Supera je definitivno urađena po panonskom uzoru. Panonski uticaj nije neobična pojava u unutrašnjosti Dalmacije. Panonski uticaj je vidljiv npr. u istočnoj Bosni.⁶⁰ Stoga ne mora značiti da je u ovom slučaju riječ o vojniku porijekom iz Panonije, jer je na prostoru srednje i istočne Bosne panonski uticaj bio dosta jak, pa je čak i Strabon Dezidijate starosjedioce srednje Bosne ubrojao među panonske narode.⁶¹ Iako nam onomastika Aurelija Supera ne otkriva nikakve specifičnosti da bismo ga mogli povezati s nekim podnebljem u Rimskom carstvu, možemo pretpostaviti da je domaćeg porijekla. Kognomen *Aurelius* je najčešći kognomen u podunavskim provincijama i Dalmaciji. Stoga je vrlo moguće da se Aurelije Super nakon okončanja vojne službe vratio u rodni kraj. Ime njegove supruge Vere (*Vera*) ne otkriva nam puno o njenom porijeklu. Ovo ime se pojavljuje na osam natpisa u provinciji Dalmaciji.⁶² U nauci postoji pretpostavka da je Aurelije Super upoznao svoju suprugu dok je služio vojni rok.⁶³ Takvu tvrdnju je teško dokazati, jer nam ni njen Aurelijevski nomen ništa ne otkriva. Njihova djeca, Maksimina (*Maximina*) i Viktorin (*Victorinus*), imaju tipične rimske kognomene. Dječakov kognomen je isti kao i dekuriona municipija *Aquae*, čiji je spomenik pronađen u Krivoglavcima (Vogošća).⁶⁴ Međutim, to nije indikator nikakvih rodbinskih veza, jer je riječ o čestom rimskom kognomenu.

Majka odraslog čovjeka

Do sada je pronađen samo jedan spomenik na prostoru sarajevske regije na kojem se spominju majka i njen sin koji su umrli u zreloj životnoj dobi. Riječ je o gore spomenutom natpisu dekuriona Viktorina i njegove porodice koji je 2006. godine otkriven u Krivoglavcima i danas je izložen u stalnoj postavci Muzeja Sarajeva (slika 9). Ipak, u prvim naučnim radovima koji su objavljeni nakon otkrića spomenutog natpisa, autori nisu uočili klesarsku grešku. Stoga ćemo često u literaturi pročitati da je dekurion Viktorin umro u dječачkoj dobi, odnosno da je bio star 10 godina.⁶⁵ Međutim, prilikom uklesavanja teksta, klesar je zamijenio broj godina s brojem mjeseci. To znači da je dekurion municipija *Aquae* umro u zreloj životnoj dobi, kada je imao 51 godinu života, 10 mjeseci i 14 dana, a ne s 10 godina, 51 mjesec i 14 dana, kako je navedeno uslijed klesarske greške.⁶⁶ Tekst natpisa, kada se pravilno rekonstruiraju klesarske greške, glasi:

--- Vict]orino dec(urioni) m(unicipii) Aq(uae) fili[o]q(ue) infelicissi-/ [mo vixit ann]os {X} me(n)s(es) <X>{LI} dies XIII et Ulp(iae) Galli(a)e / [coniu-gi? i]ncomparabili P(ublius) Ael(ius) Victorinus / [---] q(uaestor) II[[I]]vir q(uin)q(uennalis) e<t>{d} sibi vi(v)us fecit.⁶⁷

⁶⁰ Zotović 2003, 35.

⁶¹ Strab. 7.5.

⁶² Juras 2014, 124; OPEL IV, 155–156.

⁶³ Mesihović 2008, 38.

⁶⁴ AE 2006, 1022. (B) = HD055436 = EDCS-44200213 = TM 217708 = LUPA 30509.

⁶⁵ Paškvalin, Forić 2006, 161; Mesihović 2008, 34.

⁶⁶ Šaćić Beća 2020, 228–230.

⁶⁷ AE 2006, 1022. (B) = HD055436 = EDCS-44200213 = TM 217708 = LUPA 30509.

Na spomeniku se spominje i dekurionova majka, Ulpija Galija (*Ulpia Gallia*). Kao i na spomeniku s Ilidže, i na ovom spomeniku majka ima Ulpijevski nomen, dok muž ima Elijevski, što znači da su njeni preci ranije dobili rimsko građanstvo. Ona je vjerovatno pripadala lokalnoj dezidijatskoj eliti. Na osnovu spomenika iz Župče na kojem se spominje principes Dezidijata, znamo da su lokalne elite u vrijeme dinastije Flavijevaca (69–96) i cara Trajana dobijale rimsko građanstvo.⁶⁸ Galija se na natpisima često pojavljuje kao nomen, rjeđe kao kognomen, kao u ovom slučaju.⁶⁹ Na spomeniku imamo epitet *incomparabilis*, što znači „neuporediva“, „bez premca“, „nenadmašna“. Ovakvi epiteti su česti na rimskim nadgrobnim spomenicima i, iako sadrže određene emotivne elemente, ne moraju biti izraz ličnih emocija. Zanimljivo je da se na nadgrobnim spomenicima u sarajevskoj regiji epiteti rijetko pojavljuju. Izostanak epiteta može se tumačiti kao izraz lokalne klesarske prakse.



Slika 9. Nadgrobnni spomenik dekuriona Viktorina i njegove majke Galije
© JU Muzej Sarajeva, foto: Ortolf Harl 2019.

Na kraju treba spomenuti da je u Gradcu kod Hadžića pronađen nadgrobnni spomenik koji je podigao otac za sina (slika 10). Nažalost, kognomen pokojnika, kao i njegove godine, nisu sačuvani. On je sigurno, kao i njegov otac, imao nomen Elije (*Aelius*). Očevo ime je navedeno u punom onomastičkom obliku *tri nomina* Publije Elije Maksiminus (*Publius Aelius Maximinus*). Iz onomastike ne možemo saznati ništa o porijeklu pokojnika, ali je indikativno da imaju nomen *Aelius* koji je čest kod domaćeg stanovništva. Pošto nije sačuvan broj godina, otvoreno je pitanje da li je riječ o dječaku ili odraslom muškarcu. Nažalost, za natpis znamo samo iz skice na osnovu koje možemo vidjeti da je riječ o cipusu, a ne o steli.

Navedeno čitanje prema Šačić Beća 2020, 230.

⁶⁸ *Ulpiae T(iti) f(iliae) / Proculae an(norum) XX / T(itus) F(lavius) Valens Varron(is) / f(ilius) princeps Desitiati(um) ⁵/ et Aelia Iusta / Scenobar[bi f(ilia)] / [----- (IL) Jug III, 01582 = HD033834 = EDCS-10100565 = TM 182435 = LUPA 23306*

⁶⁹ OPEL II, 160.

Tekst spomenika glasi:

*D(is) M(anibus) / [---]n/I(?)ano filio / ann(orum) [---] P(ublius) Ael(ius)⁵ / Maxi-
minus / p(ater) p(osuit)⁷⁰*



Slika 10: Skica cipusa Elijevaca iz Gradca kod Hadžića (Škegro 2003, 106).

Umjesto zaključka

Na kraju treba istaknuti da analiza nadgrobnih spomenika sa sarajevskog područja pokazuje da su rodne uloge i porodični status majki i djece u antičko doba predstavljeni na tipičan rimski način. Međutim, neki detalji kao reljef Amurkijane iz Pazarića otkrivaju nam duboko ukorijenjene autohtone tradicije. Do sada se u literaturi ovaj spomenik nije u značajnoj mjeri analizirao kao izraz autohtone tradicije. Također, Amurkijana (*Amurciana*) je jedino autohtono ime koje imamo sačuvano u ovoj regiji. Na spomeniku, ona je prikazana kao žena koja ponosno nosi maramu na glavi, što se također povezuje s autohtonom kulturom. S druge strane, majke i djevočice na natpisima sarajevske regije prikazane su s rimskom fizurom tzv. „melonen“ ili tip dinje. Ove ženske frizure djeluju kao vizuelni marker roda, ali i kao indikator poželjne ženske uloge u rimskom društvu. Također, njihove frizure ukazuju na prihvatanje rimskih estetskih i društvenih normi. Na spomenicima se ne primijeti bilo kakva spolna diskriminacija u žalovanju za djecom. Do sada su otkrivena samo dva spomenika u sarajevskoj regiji na kojima imamo portrete djece. Portretno je prikazano troje djece, dvije djevojčice i dječak. Na svim portretima djeca su prikazana u neposrednoj blizini roditeljskih figura. Time se vizuelno naglašava njihova uloga u porodičnom identitetu.

⁷⁰ AE 2004, 1109. (B) = AE 2003, 1327 = EHD 033833 = EDCS-10100564 = TM 182434.

Summary: Gender roles and family status of mothers and children on funerary monuments from the Sarajevo area

Mothers and children have long remained marginal figures in the historiography of the ancient world, overshadowed by political, military, and administrative narratives that dominate the study of Roman provinces. Their everyday lives, family relationships, and social status have rarely been examined systematically, especially in the interior regions of the Roman Empire, far from major urban centres. This paper aims to address this gap by analysing the gender roles and family status of mothers and children in the Sarajevo region during the Roman period, drawing on a combination of narrative sources, epigraphic evidence, and iconographic analysis of funerary monuments.

The first part of the paper focuses on the perception of women and children in ancient narrative sources, primarily the account of Cassius Dio, which represents virtually the only literary testimony concerning the presence of women and children in central Bosnia during the period of Roman conquest. Particular attention is devoted to Dio's description of the siege of Arduba during the the Great Illyrian Uprising (*Bellum Batonianum*). His account offers a striking portrayal of female resistance. According to Dio, the women of Arduba refused to surrender to the Romans, demanding freedom and choosing death alongside their children rather than enslavement. This episode is interpreted within the broader context of ancient concepts of freedom, slavery, and social death. In Roman warfare, the capture of women and children often implied not merely the loss of personal freedom, but also the violent destruction of identity, family bonds, and social networks.

Another important episode from Dio's narrative concerns the surrender of Bato's son, Scaeva, who was handed over to Tiberius as a hostage. This act is analysed within the framework of Roman diplomatic practice, in which the taking of hostages (*obsides*) served as a guarantee of loyalty and peace. Although Dio does not specify Scaeva's age, the discussion suggests that he was likely very young. While he may not have been considered a child according to Roman legal definitions, from a modern perspective, he would still be regarded as one. The decision to surrender one's own son as a hostage carried strong symbolic significance, revealing the existence of firm family bonds, but also a willingness to subordinate personal parental attachment to the perceived interests of the wider community.

After the end of the Great Illyrian Uprising, literary sources largely fall silent regarding the fate and everyday lives of women and children in the region. For this reason, the central part of the paper is devoted to epigraphic evidence, primarily funerary inscriptions, which represent the only category of sources from the Sarajevo region that provide both textual and visual information on family life. A total of eighteen epigraphic monuments are known from the region, seven of which are funerary. Children are mentioned or depicted on only two monuments, representing approximately eleven percent of the sample, while women appear on five monuments, either in the role of mothers or wives.

The analysis of funerary monuments indicates that most families who could afford stone monuments belonged to local elites. These groups largely adopted Roman models of self-representation, yet at the same time preserved elements of indigenous tradition, especially in the case of women. Relief representations of mothers and children from monuments discovered in Ilidža, Hadžići, and Pazarići provide valuable insight into family relationships and social values in the interior of Roman Dalmatia.

One of the key case studies is a funerary monument from Ilidža depicting a three-member family with a young girl named Vivia, who died at the age of four. Iconographic analysis shows that all family members are portrayed in accordance with Roman aesthetic conventions. The mother wears the “melon hairstyle” popular in the late second and early third centuries, while the girl holds a bird in her hand, a common motif on Roman child funerary monuments. This motif symbolises tenderness, innocence, and the premature interruption of life, while also reflecting the emotional bond between parents and child. Despite numerous carving errors in the inscription, the analysis clearly demonstrates that Vivia was a small child and not an adult, as previously suggested in some interpretations. The monument testifies to strong parental affection and reveals no evidence of gender-based discrimination in mourning practices.

Another important group of monuments consists of those associated with Roman veterans and their families. The settlement of veterans in the Sarajevo region was influenced by fertile land and the presence of thermal springs at Ilidža, which offered favourable living conditions after military service. Among these monuments, the funerary stele of the veteran Titus Aurelius Saturninus and his wife Aurelia Amurciana from Pazarići stands out as a unique example of the preservation of indigenous traditions within a Roman funerary context. While Saturninus is depicted in typical Roman military attire, Amurciana is portrayed with several distinctly indigenous elements, including a headscarf, a specific hairstyle, and rich jewellery featuring an anchor-shaped fibula with ivy-leaf pendants.

The analysis of Amurciana’s clothing and jewellery reveals strong connections with pre-Roman traditions of the interior of Dalmatia, as well as Pannonian influences evident in the form and decoration of the fibulae. This monument clearly demonstrates that women, even within families of Roman veterans, preserved indigenous cultural patterns longer than men. Onomastic analysis further strengthens this conclusion. The cognomen Amurciana is the only indigenous personal name recorded so far in the Sarajevo region, underscoring the local identity of the deceased.

Another significant example is the funerary monument of the veteran Aurelius Super from Hadžići, depicting his wife Vera and their two children. Although the inscription states that the daughter Maximina died at the age of twenty-eight, both children are shown in the relief as young children. This discrepancy between text and image is interpreted as the result of later additions to the inscription and as a reflection of Pannonian funerary traditions, in which children were often included in family reliefs regardless of their actual age at death. Such representations emphasised family unity and the role of children as an integral part of parental social identity.

The paper also corrects earlier misinterpretations of the inscription of the decurion Victorinus from Krivoglavci, which had previously been understood as referring to a child. A careful re-examination of carving errors shows that Victorinus died at a mature age, not in childhood, and that the monument also commemorates his mother, Ulpia Gallia. This case highlights the importance of precise epigraphic analysis and familiarity with local carving practices.

In conclusion, the funerary monuments of the Sarajevo region demonstrate that gender roles and the family status of mothers and children in the Roman period were largely expressed in accordance with general Roman norms, yet with clear regional and cultural specificities. Mothers and children are presented as integral members of the family unit, and both reliefs and inscriptions reveal strong emotional bonds within families. Although Roman aesthetic and social models predominate, certain monuments, most notably that of Aurelia Amurciana, preserve deeply rooted indigenous traditions that persisted alongside the process of Romanisation. The study confirms that epigraphic monuments are an indispensable source for reconstructing the everyday lives, emotions, and identities of mothers and children in the interior of Roman Dalmatia, offering a far more nuanced understanding of ancient society than narrative sources alone.

BIBLIOGRAFIJA

Skracénice

- AE *L'année épigraphique published in Revue Archéologique and separately* (1888–).
- CIL 03 *Corpus Inscriptionum Latinarum III* (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: *Supplementa* 1889–1902.
- EHD *Epigraphische Datenbank Heidelberg* (Service provider: Heidelberg Akademie der Wissenschaften), <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de>.
- EDSC *Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby* (Frankfurt), http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php.
- FGrH *Fragmente der griechischen Historiker* (ed. F. Jacoby), 1923–
- ILJug *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1–451); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223–3128).
- LUPA UBI ERAT LUPA – *Roman Stone Monuments* (Friederike und Ortoľ Harl, *Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern*), <http://lupa.at>.
- OPEL I *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. I: *Aba-Bysanus* (ed. Lőrincz B. et al.), Budapest, 1994.
- OPEL II *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. II: *Cabalius – Ixus, Ex materia ab* (ed. Lőrincz B. et al.), Wien, 1999.
- OPEL IV *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. IV: *Quadrantia – Zures* (ed. Lőrincz B. et al.), Wien, 2002.
- TM *Trismegistos: An Interdisciplinary Portal of the Ancient World*

Izvori

- Augustus. *Res gestae divi Augusti*. (Thr. P. A. Brunt, J. M. Moore), Oxford University Press, 1967.
- Appian, *Appian and Illyricum* (ed. M. Š. Kos), Situla 43, 52–81. Ljubljana, 2005.
- Caesar, Julius. *The Gallic War*. (Thr. H. J. Edwards), Loeb Classical Library. Cambridge (Mass.) 1917.
- Dio Cassius, *Dio's Roman history* (ed. E. Cary), Loeb Classical Library, Cambridge (Mass.), 1954.

- Strabo, *Geographica, The Geography of Strabo*. (Thr. H. L. Jones), Loeb Classical Library, Cambridge (MA) – London, 1917–1932.
- Tacitus. *The Annals*. (Thr. J. Jackson), Loeb Classical Library. Cambridge (Mass.), 1931.
- Tacitus, *Germania, Cornelii Taciti Germania*. (ed. M. Winterbottom – R. M. Ogilvie), Oxford Classical Texts, Oxford, 1975.
- Velleius Paterculus, Gaj Velej Paterkul, *Rimska povijest*. (ed. J. Miklić), Zagreb, 2006.
- Velleius Paterculus, *The Tiberian narrative*. (2. 94–131), (ed. A. J. Woodman), Cambridge – London – New York – Melbourne, 1977.

Literatura

- Alföldy, G. 1969. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, C. Winter.
- Bojanovski, I. 1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Busuladžić, A. 2010. *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine = The morphology of Antique fibulae in the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Cermanović-Kuzmanović, A. 1998. *Komini – Municipium S, nekropole*, Filozofski fakultet – Centar za arheološka istraživanja.
- Csontos, K. 1997/1998. Pannonian plated fibulas, *Antaeus* 24, Instituto archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, 157–168.
- Cvijetić, J. 2024. *Pusino innocentissimo!* Odnos prema smrti najmlađih u zajednicama južnog Ilirika: epigrafska, arheološka i ikonografska svjedočanstva, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) 11, Filozofski fakultet u Sarajevu, 13–32.
- Čremošnik, I. 1963. Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N. S. Arheologija 18, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 103–125.
- Domić Kunić, A. 2006. *Bellum Pannonicum* (12–11. st. pr. Kr.): posljednja faza osvajanja južne Panonije“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 39, Arheološki muzej u Zagrebu, 59–164.
- Džino, D. 2010. *Illyricum in Roman Politics, 229 BC-AD 68*, Cambridge University Press.
- Džino, D., Domić Kunić, A. 2013. *Rimski ratovi u Iliriku: povijesni antinarrativ*, Školska knjiga.
- Carroll, M. 2018. “Archaeological and epigraphic evidence for infancy in the Roman world”, in: *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*. Sally Crawford, Gillian Shepherd and Dawn M. Hadley (ed.), Oxford University Press, 148–164.

- Ferjančić, S. 2002. *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama: I-III vek n. e.*, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti.
- Hekster, O. 2010. „Trophy kings and Roman power: a Roman perspective on client kingdoms“, in: *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East*. Ted Kaizer, Margherita Facella (ed.), Steiner Verlag, 45–55.
- Imamović, E. 1977. *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša.
- Imamović, E. 1978a. Da li je rimska Arduba današnji Vranduk u Bosni?, *Prilozi* 14/15, Institut za historiju – Univerzitet u Sarajevu, 337–347.
- Imamović, E. 1978b. Novopronađeni rimski nadgrobni natpis iz Ilidže kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N. S. Arheologija 33, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 127–131.
- Ivčević, S. 2002. „Fibule“, u: *Longae Saloniae I*. Emilio Marin (ur.), Arheološki muzej u Splitu, 229–275.
- Jadrić-Kučan, I. 2021. O kultu i poštivanju rimskih carica i princeza na tlu provincije Dalmacije = On the Cult and Veneration of the Roman Empresses and Princesses in the Province of Dalmatia, *Archaeologia Adriatica* 15, Sveučilište u Zadru, 465–501.
- Juras, I. 2014. Sekundarno upotrijebljeni epigrafski spomenici s lokaliteta Vrt Relja u Zadru, *Diadora: glasilo Arheološkog muzeja u Zadru* 28, Arheološki muzej u Zadru, 117–140.
- Laes C, Vuolanto V. 2017. „A new paradigm for the social history of childhood and children in Antiquity“, in: *Children and Everyday Life in the Roman and Late Antique World*. Christian Laes, Ville Vuolanto (ed.), Routledge, 1–10.
- Lozić, E. 2021. *Funerary Monuments in the Interior of the Roman Province of Dalmatia*, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts (ZRC SAZU) – Institute of Archaeology.
- Madden, K. S. 2024. „Vulnerable victims ‘Barbarian’ captive children in Roman Imperial conflict iconography“, in: *Living and Dying on the Roman Frontiers and Beyond*. Mark Driessen, Erik Graafstal, Harry van Enckevort, Tom Hazenberg, Carol van Driel-Murray, Tatiana Ivleva (ed.), Sidestone Press, 151–156.
- Mander, J. 2012. *Portraits of Children on Roman Funerary Monuments*, Cambridge University Press.
- Marić, A. 2024. „Od vatre do okova: nasilje nad ženama na istočnojadranskoj obali u rimsko doba“, u: *Nasilje nad ženama: diskursi perspektive, lekcije iz bh. povijesti*. Fahd Kasumović (ur.), Filozofski fakultet Sarajevo – Heinrich-Böll-Stiftung – Fondacija Heinrich Böll, 43–72.
- Mesihović, S. 2008. *Inscriptiones Latinarum Saraevonensis* (s kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba) – doprinos historiji sarajevskog prostora u antičko doba, *Historijska traganja* 1, Institut za historiju – Univerzitet u Sarajevu, 9–68.
- Mesihović, S. 2011. *Antiqvi homines Bosnae*, Filozofski fakultet u Sarajevu.

- Mesihović, S. 2018a. *Bitka za Ilirik*, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija „BATHINVS“.
- Mesihović, S. 2018b. *Baton Dezitijatski, dezitijatska politija i vizija ustanka, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) 5, Filozofski fakultet u Sarajevu, 87-109.
- Mesihović, S. 2024. *Arduba – Visoki grad?*, *Radovi zavičajnog muzeja – Visoko* 3, Zavičajni muzej – Visoko, 9-31.
- Migotti, B., Šašel Kos, M., Radman-Livaja, I. 2018. *Roman Funerary Monuments of South-Western Pannonia in their Material, Social, and Religious Context*, Archaeopress Roman Archaeology.
- Olujić, B. 1999/2000. *Japodi, Apijanovi plemeniti barbari*, *Opuscula archaeologica* 23/24, Filozofski fakultet – Sveučilište u Zagrebu, 59-64.
- Paškvalin, V. 2000. *Ilirsko-panonsko pleme Desitijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 29, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 191-24.
- Paškvalin, V., Forić, P., 2006. *Slučajni rimski nalaz iz Krivoglavaca kod Vogošće*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 33, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 161-179.
- Paškvalin, V. 2012. *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Perinić, Lj. 2016. *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in the Roman Provinces of Dalmatia and Pannonia*, Archaeopress Roman archaeology.
- Popović, I. 2010. *Silver jewelry of autochthonous style from south and south-east parts of roman province Dalmatia*, *Starinar* 60, Arheološki institut u Beogradu, 95-110.
- Popović, I. 2013. „*Jewelry on the Representations of the Deceased Women on the Tombstones from Eastern Dalmatia*“, in: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva: zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009, Split = Funerary sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman empire: proceedings of the International Scholarly Conference held in Split from 27th to the 30th of September, Split*. Nenad Cambi, Guntram Koch (ur.), Književni krug, 541-556.
- Rothe, U. 2012. *Dress in the middle Danube provinces: the garments, their origins and their distribution*, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 8, Verlag der ÖAW, 137-231.
- Šačić Beća, A., Veletovac, E. 2019. *Roman conquest of the Sarajevo Region and its consequences on the example of urbanism and Early Christian (Late Antique) architecture*, *Acta Illyrica* 3, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, 31-62.

- Šaćić Beća, A. 2020. Klesarske greške na antičkim epigrafskim spomenicima sarajevske regije, *Acta Illyrica* 4, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, 223–238.
- Škegro A. 1997. Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, *Opuscula Archaeologica* 21, Filozofski fakultet – Sveučilište u Zagrebu, 85–116.
- Škegro, A. 2003. Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 36, Arheološki muzej u Zagrebu, 135–164.
- Wells, S. P. 1999. *The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples Shaped Roman Europe*, Princeton University Press.
- Zotović, R. 2003. Romanisation of the population of the eastern part of the Roman province of Dalmatia, *Balkanica* 34, Balkanološki institut u Beogradu, 19–38.